

formai, tartalmi megvalósításában szer-
vesen illeszkedik az írói életmű eddigi
realista ihletésű vonulatába. S úgy
érezzük – meggyőződésünk, nem alap-
talanul –, hogy pillanatnyilag ez a re-
gény annak koronája. (Szépirodalmi
Könyvkiadó, 1973.)

S. L.

VISSZHANG

Közös dolgaink

Nem ildomos éppen afféle „bennfen-
tesként” reagálni az idősebb, és főként
rangosabb laptársaink hasábjain a Pa-
lóc-földről „elejtett” dicsérő megjegy-
zésekre, véleményekre, hiszen ez jogosan
tűnhet hivalkodásnak. (Persze az érdemi
bírálatot is jobb csendben tudomásul
venni és az abba foglalt intelmeket
megfogadni.) Hogy ennek biztos tuda-
tában a Napjaink augusztusi számának
„Tallózás” rovatában -Horpácsi Sándor
tollából, „A mai magyar valóság képe
és ami hiányzik” címmel megjelent írást
mégsem hagyjuk visszhangtalanul, annak
kettős oka van.

Mindenekelőtt örömmel konstatáltuk,
hogy a számunkra az irodalmi sajtóorgá-
numok közül -a tájjellegű rokonság
kapcsán- a „legédesebb testvérnek” kí-
náló Napjaink ismét figyelemre méltat-
ta a tartalmi és formai célkitűzéseit
ben egyaránt megújított Palóc-föld tö-
rekvéseit. (Egy hónappal előtte ugyanis
Győri László közzönte a Napjainkban
a nógrádi folyóiratot. (E reflexiókat a
két lap között az elmúlt évek során hol
szorosabbra húzott, hol kilazulni s már-
már teljesen elszakadni látszó kötelék
újbbi erősödése jeleinek is felfoghatjuk,
és mi szívesen fogjuk fel annak. A Pa-
lóc-föld szerkesztésbeli változásának irá-
nya a haladó hagyományok misszió-
szerű ápolása mellett a „kisbetűs” nap-
jaink valóságának vallatásával, ujság-
szerűbb, olvasmányosabb tipográfiájával
évi hatszori megjelenésével- ugyanis -
merjük remélni- arra az útra vezet, ame-
lyet elsősorban a Napjaink próbált elöt-
tünk simára taposni, többnyire sikerrel.

A némely területen való együtthalá-
dás, -amely jelenthet egymásutániságot,
illetve szerencsésebb esetben egymás-
mellettséget is- lehetőségének megpen-
dítése lett mondandónk serkentője. Egyet
kell értenünk a szerzőnek azzal -a té-
nyekkel igazolt- ítéletével, hogy a mun-
kásság, mint alapvető társadalmi osz-
tály szerepköréhez, jelentőségéhez mélt-
atlanul jelenik meg - ha egyáltalán meg-
jelenik, tisztelet a kivételnek a mai ma-
gyar szépirodalomban. (A Napjaink ál-
tal is patronált tokaji író tábor éppen
ennek, az egyre nyugtalanítóbb jelen-
ségnek az okait volt hivatott felderíteni,
s e szándék mindenképp tiszteletremél-

tó, akkor is, ha a megvalósítás -mint
hírlik- még nem sikerült maradéktala-
nul.) Ugyancsak könnyen belátható an-
nak a felismerésnek az igazsága is, hogy
az irodalmi riport, a szociográfia nem
kevés eredményt produkált a munkásság
élet- és munkakörülményeinek, maga-
tartásának, gondolkodásmódjának, ér-
zelmi világának ábrázolása terén. Ez
persze nem jelenti azt, hogy e területen
nincs már tennivaló bármelyik folyóirat
háztáján. Mindkét területre -szépiro-
dalom és szociográfia- vonatkoztatva el
kell fogadnunk a cikkíró javaslatát -ami
mintegy megerősíti ebbéli hitünket- mi-
szerint: „...e tárgykorre való „profilí-
rozást” éppen a Napjainktól és a Palóc-
földről „váránk el”, hiszen Miskolcon,
Salgótarjánban „a téma az utcán he-
ver”. Ugyanakkor nem kis feladatunk ne-
künk sem, hogy e törekvésünk a pro-
vincializmus, a sematizmus veszélyétől
mentesen valósuljon meg.

Ugyancsak továbbgondolkodásra kell
hogy készítsen valamennyiünket -szer-
kesztőket, munkatársakat, régebbi és
ujjonnan toborzott olvasókat- az a meg-
jegyzés, amelyet a szerző a Valóság cik-
kei kapcsán tesz. „Félő azonban, hogy
ezek az igényes és magas színvonalú írá-
sok éppen azokhoz nem jutnak el, akik-
ről szólnak” - írja, mintegy önkéntelen
önvizsgálatra kényszerítve bennünket is
Vajon a megújult Palóc-föld négy szá-
mát -vagy csak egy-egy cikkét is- hány
munkás olvasta? Még csak megközelítő-
en pontos számadatnak sem vagyunk a
birtokában -ami önmagában is figyel-
meztető jele munkánk hiányosságainak-
mégis nyugodt lelkiismerettel kijelent-
hetjük: közel sem annyian, mint ami fel-
tétlen szükséges lenne s pláne nem an-
nyian, mint amennyit szerettünk volna.
A propaganda munka, a jóértelmű ön-
reklám mindég kifejezetten gyenge pont-
ja volt a Palóc-földnek s a némi javulás
ellenére még mi is az. Az utóbbi időben
inkább visszajára fordult közmondás
alapján -misperint a jó bornak is kell
cégér- is jogos annak megállapítása,
hogy fokoznunk kell irodalomnépszerű-
sítő tevékenységünk színvonalát, a Pa-
lóc-föld olvasottsági szintjét általában
és főleg a munkások körében.

Többek között ezekre, a jó néhány fo-
lyóiratot érintő, de alapvetően mégis-
csak az ipari tájakhoz kötődő feladata-
inkra figyelmeztet a Napjaink idézett
cikke.

Cs. B.

Ki írta a Tragédia utolsó sorait?

A zárómondat problémája

Az ember tragédiája körül – a sokrétű
nagy műveket jellemzően – mindig sok
és sokféle vita folyt. Ezek egyik legré-
gebbike és legszívósabbika: ki írta az Őr
parancsaként hangzó zárósort: „Mondot-
tam ember: küzdj és bízva bízzál!”?

Már Mikszáth felröpentette, tréfás ka-
csaként, hogy nem Madách írta, hanem
egyik barátja, Bory István.

Arany János írta – vélte még komoly
irodalomtörténész is –, hogy a mű pesz-
szimizmusát enyhítse.

Ismét mások: Madách írta, de utólag
Arany János javaslatára.

Hasonló vélemény variánsait folytatni
lehetne.

Külön említést érdemel Mohácsi Jenő-
nek, a Tragédia mindmáig legjobb né-
met-fordítójának stilisztikai-verselési
meggondolásból eredő véleménye.

Madách főművének ez a kitűnő értéke
a Nyugat 1926. december 1-i számában
ezt írja: „... Vallom és hiszem, hogy Az
ember tragédiájának utolsó sora Madách
utólagos hozzátoldása; hiszem és vallom,
hogy a mű eredetileg Ádám kételkedésé-
vel fejeződött be: Csak az a vég! – csak
azt tudnám feledni! Ezt bizonyítani is tu-
dom. Az ember tragédiája első hat színe
rímesen végződik, rímpárok, bizonyára
Shakespeare és követői hatása alatt,
akik így gyakorolják a jelenetek kicsen-
dítését... Madách valószínűleg rímesen
akarta befejezni a Tragédiáját. Az utol-
só sor pedig rímtelenségével a levegőben
lóg. (Követni – feledni rímek számít.)
Madách később írta hozzá ezt a sort,
mely a mű konstrukciójával ellenkezik és
két rímes sor után rímtelen...”

A Tragédia zárómondata madáchi
szerzőségének ez a – meggyőződésünk
szerint – alaptalan vitatása konok ma-
kacssággal itt-ott ma is felbukkan.

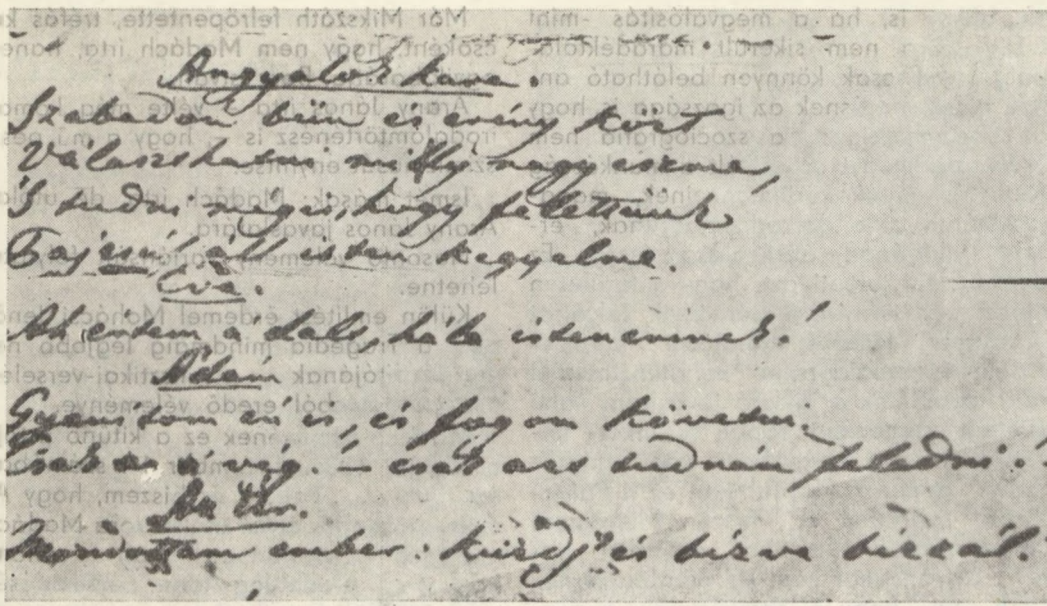
Varga Imre, aki nagyszerű salgótarjá-
ni Madách-szobrot csak a Tragédia lé-
nyegértésének birtokában alkothatta
meg, a Palóc-föld 1973/2. számában ezt
írja: „... A lét kérdéseire Madách igazi
válasza nem az Arany Jánosi tolladékból,
az ember küzdj és bízva bízzálban szólal
meg (saját kiemelésem), hanem kitűnően
poentírozott kérdésfelvetések révén, az
élet sodró önisméltolásában...”

A Tragédia zárómondata a szerzőség
irodalomtörténeti problémája mellett esz-
mei problémát is okozott.

Egyes vélemények szerint a Tragédia
utolsó mondata nem simul bele szerve-
sen és egyértelműen a mű mondanivaló-
jába, „kilóg” a szöveg egészéből. Hogy
megtöri a gondolatort, mesterkélten „oda-
ragasztás” érzetét kelti s legfeljebb némi
szerkezetlezáró szerepet szánhatott neki
a költő. Mintha Kárpáti Aurél a Színház-
ban megjelent alábbi mondata is erre
utalna: „... A kibékíthetetlennek hitt
tézis-antitézisének (a műnek) az égi szózat,
az utolsó mondat szintézise oldja fel...”
Csak ez volna a zárómondat szerepe?

Erdemes idéznünk Reményik Sándor,
erdélyi költő „Az utolsó mondat problé-
mája” című versének néhány mondatát:
„Ember küzdj és bízva bízzál!”

.....
Ki sugallta e mondatot Neked,
Csonkatornyod komor koloszusát
Aranytetővel ki tetőzte be?
.....

Mert lelked sikoltó díszharmóniája
Más véget követelt.
A hűtlen asszony, a vesztett haza,
A nyugós test, mely szellemlakosának
Börtöne inkább, semmint otthona,
A céltalan, örült történelem,
Mely kerekével vaktában tipor
A tehetetlen, balga népeken,
A horizontra ráereszkedő
Vérpárás magyar alkonyat:
Csak azt diktálhatták, hogy letaszítsd
Évjával együtt Ádámodat.

Ember küzdj és bízva bízzál!
Ki sugallta e mondatot Neked?
Talán egy aranylelkű bölcs barát?

Vagy tán kötelességnek ismeréd
Hitet ébreszteni – hitetlenül?
Lásd, ha olykor a bu rám nehezül,
Jobb szeretném, ha tornyod úgy ma-
rad...
Félelmesen, csonkán, kegyetlenül. –

Van a Tragédia zárómondatának filo-
lógiai problémája is. Ennél a sornál kü-
lönösen is hibának kell minősítenünk a
– Tragédia szövegének egészében is el-
bűrjázott – henye központozást.

A Kéziratban ez van: „Mondottam em-
ber: küzdj és bízva bízzál!” Így került –
helyesen – az első és második kiadás-
ba is. A harmadik kiadásban elmarad
a”:

Ettől kezdve, a további kiadásokban a
központozás legkülönfélébb variációkkal
találkozunk. A kézirati kettőspont helyére
„ , ” vessző kerül s ugyancsak vessző
átcsúsztatja a hangsúlyt az Úr erőtel-
jes „mondottam” szaváról az emberre s
ezzel gyengíti az Ádám hezitálását, al-
kudozó szándékát – „Gyanítom én is, ...
csak...” – keményen lezáró és az egyet-
len lehetséges teendőre – „küzdj és bíz-
zál!” – adott parancsot, amelyet a ket-
tőspont még hangsúlyosít, mert azt je-

lenti, hogy a parancsadó itt mintegy lé-
legzetet vesz, ezzel felfigyelést indikál,
mert most mondja ki a legfontosabbat,
a megoldást: „... küzdj és bízva bízzál!”
Az ideai évfordulón megjelent, helyre-
állított szövegű díszkiadás remélhetőleg
végső pontot tett – a többi mellett – a
záró sor központozásának zürzavarában is.

A Tragédia utolsó mondata a fordí-
tóknak is problémát okoz. A fordítás köz-
ismert egyéb nehézségei mellett, ebben
a sorban, különösen a „bízva bízzál”
hangsúlyosított és hangsúlyosító, ünne-
pélyes és nyomatékos, kettőzött igealak
jelent gondot. E sornál több fordító kért
már tőlem jelentés-meghatározó, eliga-
zító tanácsot.

Nem szólva néhány, értelmileg is el-
hibázott fordításról – „... ember bízzál
bennem!”, „... ember bízzál magad-
ban!” a fordítók rendszerint csak hal-
ványan, a parancs mozgósító erejét
meggyengítve tudják visszaadni.

Igaza van Radó Györgynek: „... az
utolsó sor tartalmi és hangulati megol-
dását egyetlen német fordítás sem tud-
ta adni s a többi fordítás sem igazán...”

Összefoglalásul. Ha a Tragédia záró-
sora hiányoznék, a mű a maga egészé-
ben akkor is remekmű volna.

Ezért Madách remekműve volna, ak-
kor is ha bizonyítható lenne, hogy ezt a
zárósort nem ő írta, vagy utólag írta.

De a sor idegen-kezű vagy utólagos
szerzősége nemcsak nem bizonyítható,
hanem teljességgel kizárható.

Elég egyetlen pillantást vetni a Tra-
gédia Kéziratának eredeti nagyságban
itt közölt záró sor-fotokópiájára, hogy
meggyőződjünk: Madách írta azt és
nem más.

Sötér István írja „Alom a történelem-
ben” című Madách-monográfiája 50. ol-
dalán: „... Azt a legendát, mintha a
Tragédia híres végsora Aranytól szármá-
zott volna, Madách eredeti kézirata két-
ségbevonhatatlanul cáfolja meg...”

A Kézirat azt is kizárja, hogy nem is
utólag, hanem egyidejűen írta Madách

ezt a sort. Különösebb grafológiai szak-
értelem nélkül minden kéziraton meg le-
het állapítani, ha valaki, akár maga a
szerző, utólag írt hozzá valamit.

Ismét egy pillantás a Kézíratra: azo-
nos tintaszín, azonos, folytatólagos sor-
vezetés, azonos betűtestek, azonos fa-
ragású és fogású lúdtoll – Madách ki-
lenc lúdtollat használt el főműve írásá-
ban – tehát azonos kéz írta a zárósort.

Ha a Tragédia pesszimista hangvéte-
lű volna, akkor is remekmű volna. De
a pesszimizmust már Arany János is cá-
folta s azóta is számos, jelentős szak-
értő. Az ember tragédiája nem optimista,
nem is pesszimista, hanem a kettő szin-
tézisében illuziótlanul realista. Sötér
megállapítása: „... Az ember tragédiája
legalábbis pesszimistaellenes...”

Mohácsi Jenőnek a színzáró rímpárok-
ra való hivatkozása érdekes, de nem
meggyőző. A rímpárokkal való befejezés
nem törvény Shakespearenél sem, még
kevésbé Madáchnál. A tragédia tizenöt
szinéből csak hat szín zárul rímpárral;
ellenben rímpár nélkül végződik kilenc
szin: az ötödik - ezt Mohácsi tévesen
számolta a rímpár végződésűek közé-,
a hetedik, a nyolcadik, a kilencedik, ti-
zedik, tizenegyedik, tizenkettedik, tizen-
harmadik és tizennegyedik, tehát a szin-
ekben majdnem kétharmada. Ez a leg-
tetszetősebb érv is elesik tehát.

Befejezésül Bálint György nagyszerű
sora it idézzük, „A toronyőr visszapillant”
című, 1966-ban megjelent műve első kö-
tetének 513. oldaláról:

„... Ma eszembe jutott Madách. Min-
dig nagyon szerettem Az ember tragé-
diáját, csak utolsó mondatával nem tud-
tam kibékülni. Annyi céltalan küzdelem
után mégis: Ember küzdj és bízva bíz-
zál! – mindig úgy éreztem, hogy Ma-
dách ezt a mondatot meggyőződés nél-
kül írta a nagy mű végére; csak azért,
hogy eleget tegyen az optimizmus illem-
szabályának. Most, nem is tudom, ho-
gyan, ezen a koratavaszi napon ráesz-
méltem, hogy ez a mondat az egész mű
lényege, Küzdelem magáért a küzde-
lemért: ez az élet. Madách nemhiába
nevelődött Hegelen, dialektikus volt,
megértette, hogy élni annyi, mint küz-
deni, és ezért a küzdelem jó. Bízva bíz-
ni: ez kissé nehéz és nem mindig sike-
rül. Küzdeni viszont olyan természetes
és nélkülözhetetlen, mint lélegzetet ven-
ni. Küzdeni még bizakodás nélkül is le-
het...” -

Kevés irodalmi műből született annyi
közmondás, szállóige, mint Az ember tra-
gédiájából. Egyik leggyakoribb szálló-
igénk éppen a záró sor: „Mondottam
ember: küzdj és bízva bízzál!”

Nyugodtan idézhetjük abban a meg-
győződésben, hogy ez a sor is Madách
lelkéből lelkedezett.

Szabó József